

MAGYAR LIBERALIZMUS: MERRE, HOGYAN TOVÁBB?

MIKLÓSI ZOLTÁN

A liberális demokrácia elbizonytalanodásának korát éljük. A 2008-ban kezdődő globális gazdasági válság és a kilábalás nehézségei, valamint az Európai Unió részben ettől független, de a recesszió által láthatóvá tett szerkezeti gondjai sokak hitét megingatták a demokrácia és a piac párosán alapuló világ kilátásaiban. A legtöbb fejlett országban megfigyelhető, évtizedek óta nem látott mértékű, vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek sokak bizalmát aláássák abban, hogy a liberális demokrácia egyáltalán közelíthet-e a mindenki számára elfogadható kilátásokat nyújtó társadalom ideáljához. Magyarországon a liberális demokráciát nyíltan elvető párt kormányoz, és szisztematikusan bontja le az alkotmányosságot, a magángazdaság mind nagyobb részét vonja ki a piaci folyamatok hatálya alól és teszi önkényes hatalmi osztozkodás tárgyává. De a kormánypárt szélsőjobboldali és baloldali ellenzékének jó része is osztozik a hitben, hogy a magyar társadalom alapproblémáiért a nemzetközi kapitalizmus a felelős. Sokan gondolják, hogy a liberalizmus az egyéni önzés ideológiája, elvei szentesítik akár a szélsőséges egyenlőtlenségeket is. Idehaza a liberalizmus szinte szitokszó lett, a vereséget szenvedett Harmadik Köztársaság szinonimája. Sőt, még a magyar liberálisok önképébe is beszűrődött az a vélekedés, hogy a liberalizmus a „sikeresek” világnézete, és nincsen mondanivalója a hátrányosabb társadalmi helyzetből indulóknak.

Ezek a megállapítások keretezik Kis János *Mi a liberalizmus?* című könyvét, és ezek motiválják két legfrissebb – külön-külön is kisebb könyvméretű – tanulmányának kérdésfeltevését. A kötet címadó, 2014-es írása a politikai filozófia eszközeivel vizsgálja azt a kérdést, hogy a liberalizmus morális alapvetései milyen erkölcsi mércékkel szembesítik a társadalmi intézményeket és gyakorlatokat, és milyen intézmények közelítenek a legjobban ezekhez a kívánalmakhoz. Különös figyelmet szentel annak a kérdésnek, hogy a morális alapvetésekből kiindulva a társadalmi lét előnyeinek és hátrányainak az elosztásával szemben milyen követelmények támaszthatók. A kérdés úgy szól: ha elfogadjuk az erkölcsi alapvetéseket, van-e okunk továbbra is kitartani a kapitalizmus és a demokrácia kettőse mellett? Ha erre a kérdésre igenlő a válasz, akkor ebből következik-e az is, hogy igazságosnak kell tekintenünk a ma tapasztalható társadalmi

Kis János:

Mi a liberalizmus?

Kalligram Kiadó, Pozsony, 2014.

695 oldal, 4990 Ft

(Kis János válogatott művei)

és globális egyenlőtlenségeket? Ha erre a kérdésre nemmel felelünk, akkor mit mondhatunk az egyenlőtlenség elfogadható mértékéről, és milyen intézményi változásoktól remélhetjük az elfogadható mérték közelítését?

A *Liberalizmus a harmadik köz-társaságban* című esszé a liberális gondolat és politika magyarországi, rendszerváltás környéki és utáni történetét, jelentős eredményeit és bukását elemzi. Kiindulópontja az a megállapítás, hogy a rendszerváltáskor a magyar liberalizmusnak versenyképes politikai alakzata és átfogó programja is volt. Megválaszolandó kérdése pedig ez: mivel magyarázható, hogy kezdeti látványos sikerei után a magyar liberális párt – az SZDSZ – előbb parlamenti kispárttá vált, majd végleg eltűnt a magyar politikából?

A kötet egészében tartalmazza Kis János korábban önálló könyvként (kétszer is, előbb szamizdatként, majd legálisan) megjelent *Vannak-e emberi jogaink?* című tanulmányát és a rendszerváltás óta született nagyobb lélegzetű publicisztikai írásait, köztük fontos liberális közszereplőkről született cikkeket. Az elméleti tanulmányoktól a személyesebb jellegű visszaemlékezésekig terjedő kötet olvastán ritkán látható módon tárul fel az új magyar liberalizmus aligha vitathatóan legfontosabb alakjának gondolkodása, e gondolkodás különböző rétegei és egysége. Egészét visszaadni jószerivel lehetetlen. Ebben az írásban csak a már említett két, 2014-ben született nagy esszének az állításait vizsgálom. A két írás középpontjában álló kérdések nemcsak történeti és elméleti jelentőségűek, hiszen ma is létezik liberális szellemi közösség és több százezer liberális identitású szavazó Magyarországon. Ám nincsen politikai képviselőjük, és körükben is megfigyelhető az elbizonytalanodás a liberális gondolat egyes elemeit illetően. Ezért az elméleti tisztázásnak és a liberális párt kudarcából levonható tanulságoknak gyakorlati jelentőségük is van: támogatást adhatnak a liberális politikai közösség újraservezéséhez.

ELMÉLETI SZÁMVETÉS

Az emberek szabadok és egyenlők, és ennek megfelelően kell bánniuk egymással. Közelebbről, az emberek képesek arra, hogy életüket maguk irányítsák: helyzetüket és lehetőségeiket mérlegeljék, a számuk-

ra elérhető célokat értékeljük, válasszanak közülük és a választott célok köré rendezzék életüket. Legfőbb morális érdekük, hogy életüket maguk irányíthassák, mégpedig az értékes életéről kialakított saját meggyőződésük szerint. Csak az az élet lehet jó, amelyet alanya maga irányít, saját életfelfogásának megfelelően. Életének jósága önmagában fontos, nem pusztán azért, mert hozzájárul a közösség javához, és nem csupán azért, mert valami önmagában értékeset hoz létre: az egyének személyes életének fontossága nem szorul további igazolásra. Ez a személyes életvitel elve. Ebből az elvből következik az egyén különleges, senkire nem átruházható végső felelőssége a saját életéért, céljaiért, terveiről hozott döntéseiért. A személyes életvitel elvének párja az egyenlő fontosság elve: „aki rendelkezik az önálló életvitel képességével, ahhoz – pusztán ezért – úgy kell közelítenünk, mint akinek az érdekei *önmagukért fontosak*” (566. old., kiemelés az eredetiben). E két elv együttesen alkotja az *egyenlő méltóság* elvét, a liberalizmus erkölcsi magvát. Az egyenlő méltóság elve még nem politikai elv: nem arról szól, hogy az állam mint a társadalom kollektív alanya morálisan mivel tartozik az autoritása alá tartozó egyéneknek, hanem arról, hogy az egyének *mint* egyének mivel tartoznak egymásnak. Még pontosabban, mivel tartoznak egymásnak *pusztán* abból fakadóan, hogy autonómiára, személyes célok értékelésére, kiválasztására, követésére és újragondolására képes személyek, tehát függetlenül bármely más esetleges, közelebbi személyes kötelék meglététől.

Ezen a ponton az olvasóban felmerülhet, hogy a személyes életvitel elve és az egyenlő fontosság elve kölcsönösen kizárja egymást, hiszen az előbbiből is következik, hogy ki-ki felelős a maga életéért és céljaiért, az utóbbiból viszont az, hogy személyes cselekedeteinkben ugyanakkora fontosságot tulajdonítsunk minden többi autonómiára képes egyén életének és céljainak, mint a saját életcéljainknak. Ám Kis János szerint ez az ellentmondás félreértésen alapul, amely eloszlik, amint tisztázzuk, hogy az egyéntől mint egyéntől mit követel az egyenlő fontosság elve. Nem követeli meg, hogy mások céljaival éppúgy azonosuljon, mint a magáival, és épp annyit tegyen értük, mint a saját céljaiért. Megköveteli, hogy ne ártson nekik, ne sértse jogaikat és segítségükre legyen, ha ezt túlzott személyes áldozat nélkül megteheti, de azt nem tiltja, hogy távoli ismeretlenek érdekeivel szemben e korlátok között előbbre sorolja a hozzá közel állók – barátok, családtagok stb. – érdekeit. (567. old.). E válasz olvastán azonban az eredeti aggály helyére egy másik léphet: ha az egyenlő fontosság elve csak ennyit követel meg, akkor talán mégsem alaptalan a gyanú, hogy a liberalizmus közömbös a hatalmas társadalmi egyenlőtlenségek iránt. Hiszen az imént vázolt kötelesek maradéktalan teljesítése sem zárja ki, hogy egész társadalmi csoportok kerüljenek a nélkülözés határára: a segítségnyújtás kötelessége határt szab a megengedhető szenvedésnek, de semmit sem mond az egyenlőtlenségek enyhítéséről azon túl, hogy

kötelesek vagyunk gondoskodni mindenki legalapvetőbb szükségletei kielégítéséről.

Ám Kis János szerint ez az aggály is alaptalan, mert ugyancsak félreértésen alapul. Igaz ugyan, hogy az egyenlő fontosság elve az egyénektől csak a károkozás kerülését, a mások jogainak tiszteletben tartását és nagy bajban a segítségnyújtást követeli meg, viszont az *állammal* szemben ennél szigorúbb követelményeket támaszt. „Ugyanazok az elvek nem mindig ugyanazt követelik meg, amikor magánszemélyek, s amikor a közhatalom gyakorlóit szembesülnek velük.” (578. old.) Melyek a különbségek okai? Egyfelől az egyének céljai és java önmagában fontos, viszont az államnak nincs és nem is lehet más célja, mint „a polgárok érdekeinek szolgálata” (uo.). Másfelől az egyének lehetnek kitüntetett személyes kapcsolatait, amelyek megengedik a hozzá közel állók érdekeinek előnyben részesítését, az állam azonban egyetlen polgárát sem tekintheti magához közelebb állónak – mint személytelen intézménynek nincs és nem is lehet semmiféle személyes viszonya, sem az egyének javától megkülönböztethető sajátos java. Ezekből a különbségek-ből adódik egy fontos morális különbség: a mások – távoli idegenek – érdekében hozott áldozat mértékét korlátozza, hogy a személyes életvitel elve alapján az egyén kitüntetett jelentőséget tulajdoníthat a saját és a hozzá személyesen közel állók életének. Az állam köteleseit nem korlátozza ilyen megfontolás, mivel nincsenek személyes érdekei, léte nem önmagában fontos, hanem a hatalma alá tartozók szempontjai miatt. Ezért áldozathozatalának legfeljebb gyakorlati korlátai vannak, elvi korlátja nincs.

Ebből az egyenlő fontosság elvét az *államra* alkalmazva az következik, hogy az állam egyetlen polgárát sem tekintheti magához másoknál „közelebb állónak”. Senkinek a céljait sem tarthatja fontosabbnak bárki más céljainál. Ebből fakad az *egyenlő bánásmód* politikai elve. Ez az elv, kiegészítve azzal a két empirikus megállapítással, hogy az egyéneknek céljaik megvalósításához külső eszközökre van szükségük, és hogy ezek az eszközök szűkösen állnak rendelkezésre, fontos elosztási követelményeket alapol meg: „mivel egyenlően fontos, hogy az emberek hozzáférjenek a céljaik megvalósítását szolgáló eszközökhöz, ezért mindenki ugyanakkora hányadra tarthat igényt a szűkös eszközök teljes halmazából, mint akárki más.” (583. old.) Első látásra kézenfekvő volna ezt a disztributív egyenlőségi elvet úgy értelmezni, mint amely

1 ■ A legfontosabb elméletek: John Rawls: *Az igazságosság elmélete*. Ford. Krokovay Zsolt. Osiris, Bp., 1997. Ronald Dworkin: *Sovereign Virtue*. Harvard University Press, Cambridge, 2000.; Richard J. Arneson: *Equality and Equal Opportunity for Welfare*. *Philosophical Studies*, 56 (1989) 1. szám, 77–93. old.; Amartya Sen: *Inequality Reexamined*. Oxford University Press, Oxford, 1992.

2 ■ Ezt a meritokratikus felfogást nevezi Rawls a méltányos esélyegyenlőség elvének. Kis János a méltányos esélyegyenlőség fogalmát ettől eltérően használja. A meritokratikus felfogás önmagában Rawls szerint sem kielégítő, és ezért kiegészíti a „különbözeti elvvel”. Kis János részben hasonló megfontolásokból, de másképp lép tovább.

azt írja elő, hogy minden egyén minden életszakaszban azonos javakkal rendelkezzen, tehát a „kimeneti egyenlőség” egy formáját. Ám ez összeegyeztethetetlen volna az egyenlő méltóság másik komponensével, a személyes életvitel elvével, amely az egyén feladatává és felelősségévé teszi életcéljainak kiválasztását és követését. Az eltérő életcéloknak értelem szerűen más és más költségei vannak, és amennyiben a célok kiválasztása méltányos háttérfeltételek között történt, senki sem háríthatja át a saját döntéseiből fakadó költségeket másokra. S ha valaki a többiekkel egyenlő feltételek mellett kevésbé igyekszik elérni céljait, mint mások és emiatt eredményei elmaradnak azokétól, akkor helyzetéért nem háríthatja a társadalomra a felelősséget.

Az egyenlő fontosság és a személyes életvitel elveit az államra alkalmazva tehát a „bemeneti” egyenlőség, azaz az esélyegyenlőség sajátos koncepciója rajzolódik ki. Kis János – ugyanúgy, mint az egalitáriánus liberalizmus legfontosabb mai teoretikusai¹ –, az egyéni felelősség fontosságát beépíti a liberális egyenlőségfelfogásba, és az övékével rokon, de egyéni értelmezést dolgoz ki az esélyegyenlőségről. A „méltányos esélyegyenlőség” e koncepciójának része, de csak a kiindulópontja a „formális” esély-

egyenlőség, amely diszkriminációmentes, mindenkire egyformán vonatkozó szabályokat és eljárásokat ír elő az előnyös társadalmi pozíciókért folyó versenyben. További követelmény a kiinduló egyéni helyzetek tényleges, nemcsak formális egyenlősége: minden ember igényt tarthat az anyagi és szellemi javakhoz való egyenlő hozzáférésre élete alakulásának első szakaszában, amikor az egyének helyzetében nem indokolhat semmiféle, nekik felróható cselekedet bármiféle egyenlőtlenséget. Nem elég, ha mindenkire azonos szabályok vonatkoznak: ha a vagyonosabb és/vagy iskolázottabb családba születő gyermekek előnyeit nem mérsékli az állam, akkor nem érvényesül a tényleges esélyegyenlőség. A szegényebb és iskolázatlanabb családban született gyerekek hatalmas, nekik fel nem róható hátrányokkal szembesülnek.

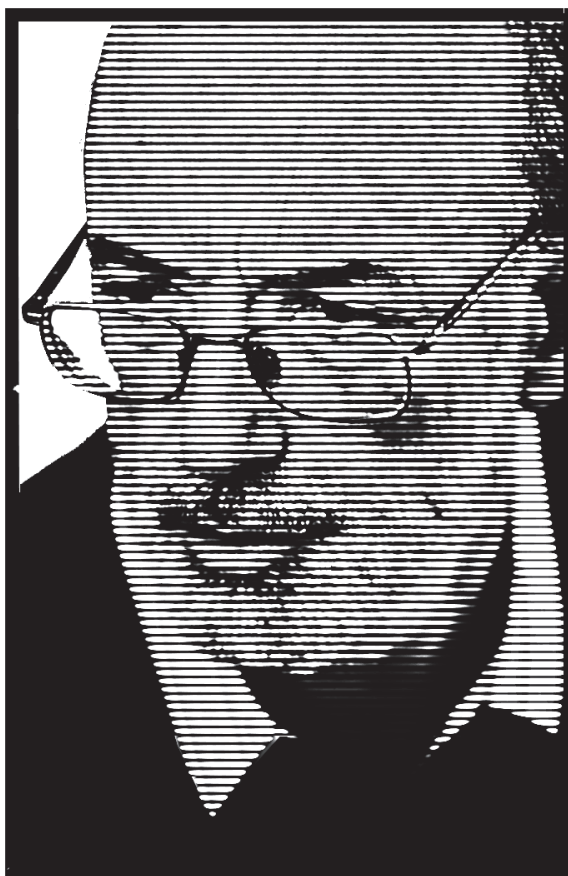
A diszkriminációmentesség és a kiinduló társadalmi hátrányok semlegesítése együttesen az esélyegyenlő-

ség „meritokratikus” felfogásához vezet. A versenyben elérhető pozíciókért egyforma áldozatra, erőfeszítésre hajlandó, egyenlő képességű egyéneknek egyenlő előzetes esélye kell legyen a vágyott pozíciók elérésére.² Kis János szerint ez a felfogás két okból is kiegészítésre szorul. Egyrészt azért, mert teljesen figyelmen kívül hagyja a velünk született képességek egyenlőtlenségéből fakadó előnyöket és hátrányokat. A geneti-

kai alapú, a képességekben megmutatkozó egyenlőtlenségek egy fontos vonatkozásban hasonlítanak az örökölt társadalmi egyenlőtlenségekre, egy másikban viszont eltérnek tőlük. Hasonlítanak abban, hogy az ember éppannyira nem tehet genetikai adottságairól, mint szülei műveltségéről és vagyoni helyzetéről: nem róhatók fel neki, és a személyes életvitel elvéből sem következik az, hogy neki kellene viselnie esetleg kedvezőtlenebb genetikai adottságai költségét. Különböznek viszont abban, hogy míg a „külső” társadalmi javak esetében mindenki a közös szűkösségből „merít”, és ezért ha valakinek több jut, akkor másnak kevesebb, addig az „öröklés véletlenjei függetlenek egymástól. [...] Attól, hogy valaki kedvező génállománnyal születik, más születendő egyedeknek nem romlanak az esélyeik, hogy ők is kedvező génállománnyal jöjje-

nek a világra.” (595. old.) Mivel nincs kapcsolat a különböző egyének genetikai helyzete között, ez az egyenlőtlenség önmagában nem minősülne igazságtalannak.

Csak hogy a genetikai különbségek nem önmagukban, automatikusan vezetnek elosztási egyenlőtlenségekhez, hanem társadalmi mechanizmusokon keresztül. Egyfelől az egyes természetes képességek társadalmi értékét vagy hasznosságát az adott társadalom kulturális, társadalmi és gazdasági viszonyai rögzítik: hogy a legkézenfekvőbb példánál maradjunk, az ipari forradalom óta eltelt évszázadokban fokozatosan nőtt a szellemi képességek szerepe a társadalmi előmenetelben, és csökkent a nyers fizikai erő vagy ügyességé. Másfelől a genetikai adottságok születéskori állapotukban senkit nem juttatnak előnyös helyzethez. Az adottságokat ki kell művelni, hogy komplex képességekké váljanak, és ebben a kiművelésben a

társadalmi környezet és a kollektív szolgáltatásokhoz hozzáférés szerepe döntő. Ezért a méltányos esélyegyenlőség védhető felfogása megköveteli ezeknek a vegyes, természeti-társadalmi háttérű egyenlőtlenségeknek a mérséklését is.

Másrészt a meritokratikus felfogás azt is figyelmen kívül hagyja, hogy a modern társadalmakra jellemző komplex munkamegosztás körülményei között az egyének többnyire nem közvetlenül versengenek egymással, és igen gyakran a helyzetükben mutatkozó különbségek sem nekik betudható döntésekből vagy cselekedeteből fakadnak, még azokban a helyzetekben sem, amikor a meritokratikus esélyegyenlőség feltételei teljesülnek. Tegyük fel, két azonos képességű, egyformán lelkiismeretes és szorgalmas, áldozatkész fejlesztőmérnök két különböző cégnél helyezkedik el, amelyek egymás piaci versenytársai. Mindketten kifogástalanul, teljes odaadással végzik munkájukat a menedzserek által meghozott döntések keretei között. Ami személyes döntéseiket illeti, semmi nekik felróható különbség nem fedezhető fel. Ám tegyük fel, az egyik cég vezetői rossz döntéseket hoznak, a másik cég meghódítja a kérdéses piaci szegmenst. Az első cég tönkremegy, alkalmazottai munkanélkülivé válnak, míg a másodiknál prémiumot osztanak. A két mérnök nem versenyzett egymással, a két cég igen. Ha a munka nélkül maradt mérnök nem kap segítséget, akkor mások rossz döntéseinek költségét ő fizeti meg. Ez nem volna igazságos, ezért a meritokratikus felfogást további elvvel, a „méltányos tehermegosztás” elvével kell kiegészíteni.

Fontos látni, hívja fel Kis János a figyelmet, hogy önmagában az esélyegyenlőségnek ez az igen robusztus felfogása sem mond sokat a kimeneti egyenlőtlenségekről. A bemeneti egyenlőségen túl a bemenetet kimenetűre transzformáló folyamattal szemben is erős megzorító követelményeket támaszt, de nem rögzíti a kimeneti oldalon a társadalmi szintek között még megengedett távolságok mértékét. Mindent egybevetve, a méltányos esélyegyenlőség a fair verseny elmélete, amely adotttnak veszi, hogy a verseny szűkösen meglévő pozíciókért folyik, úgyhogy végül sokan alulmaradnak. Elgondolása szerint az igazságosság azt követeli, hogy a győztesek a lehető legnagyobb mértékben saját tetteiknek köszönhessék sikerüket, s ne öröklött társadalmi helyzetüknek; továbbá a genetikai hátránnyal indulók veszteségei mérséklődnek, és a terhek elosztásánál az is számít, hogy a komplex modern gazdaságokban az egyének gyakran nem közvetlenül egymással versenyeznek. Ez önmagában komoly határokat von az egyenlőtlenségek megengedhető mértékének, hiszen a túlzott kimeneti egyenlőtlenség eleve aláássa a bemeneti egyenlőséget. Ezért az esélyegyenlőség megteremtéséhez szükséges lépések, igaz, nem célként, hanem járulékos hatásként mérséklik a kimeneti egyenlőtlenséget. Ám ezen túlmenően maga az esélyegyenlőség ideálja nem jelöli ki, mekkora távolságok lehetnek a versenyben megszerezhető pozíciók között.

Ez azonban nem minden, mert az igazságosság nem merül ki az esélyegyenlőség követelményeinek való megfelelésben. A tanulmány rámutat egy másik, az emberi méltóság elvével összefüggő, de az esélyegyenlőségtől független megfontolásra, amely a kimeneti egyenlőtlenség további korlátozását indokolja. Ezt a megfontolást a filozófiai irodalom társadalmi vagy relációs egyenlőségnek nevezi, megkülönböztetve az elosztási egyenlőségtől.³ Képviselői szerint az egyenlőség ideáljának legfontosabb összetevője nem valamilyen elosztási elv, hanem a rang- és státuszkülönbségek hiánya, a személyközi és makroszintű társadalmi viszonyok és érintkezés egalitárius jellege. Az ideált olyan példákon szokás szemléltetni, hogy például bárki bárkinek egyenesen a szemébe nézhet, és nem kell szégyenkeznie senki előtt, nem kell megalkodnia, bárkivel együtt mutatkozhat és egyenlő partnerként szóba elegendhet. Makroszinten a vagyoni különbségek nem transzformálódnak a politikai befolyás vagy a jogérvényesítés kiváltságaivá. Ezek önmagukban nem disztributív megfontolások, de világos, hogy az „egyenlők társadalmá” nem egyeztethető össze a túlzott kimeneti egyenlőtlenséggel. Kis János ezzel az ideállal egészíti ki az esélyegyenlőség elgondolását, és a kettő együttesen a bemeneti egyenlőség mellett a kimeneti egyenlőség elfogadható mértékét is alapvetően korlátozza (602–606. old.). A tanulmány szerint tehát a liberalizmus erkölcsi alapvetéseiből igen masszív elosztási egyenlőségi követelmények fakadnak.

Ez meglepheti azokat, akik a liberalizmust a szabadpiac kritikátlan elfogadásával azonosítják. Mi ennek a félreértésnek a forrása? Amikor továbblépünk az intézményekre vonatkozó erkölcsi elvek tisztázásától ahhoz a kérdéshez, hogy mely ismert vagy elgondolható *intézmények* közelíthetik meg a legjobban az elvek alapján kirajzolódó ideált, Kis János mellett érvel, hogy a liberálisoknak jó okuk van elfogadni a magántulajdonon alapuló piac intézményét. Ám a piac *intézményének* helyeslése nem vonja maga után a társadalmi javak piacon keletkező *elosztásának* elfogadását. A magukra hagyott piaci folyamatok eredményei igen távol esnek a liberális felfogás által helyeselt állapottól. Ezért morálisan indokolható az állam piacszabályozó és esélykiegyenlítő szerepe. Ehhez teszi hozzá Kis János, hogy még a jól szabályozott piac és a jóléti állam legsikeresebb kombinációi is legfel-

3 ■ Legismertebb képviselői: David Miller: *Principles of Social Justice*. Harvard University Press, Cambridge, 1999; Elizabeth Anderson: *What Is the Point of Equality?* *Ethics*, 109 (1999) 2. szám, 287–337. old.; Samuel Scheffler: *What Is Egalitarianism?* *Philosophy & Public Affairs*, 31 (2003) 1. szám, 5–39. old.; Jonathan Wolff: *Fairness, Respect, and the Egalitarian Ethos*. *Philosophy & Public Affairs*, 27 (1998) 2. szám, 97–122. old.

4 ■ Ez a felfogás különbözik attól a nézettől, amely szerint az államra vonatkozó követelmények *sui generis* politikai elvek, amelyek az interperszonális moralitás elveitől független forrásból fakadnak. Ezt képviseli újabb írásaiban Thomas Nagel, vö. *The Problem of Global Justice*. *Philosophy and Public Affairs*, 33 (2005) 2. szám, 113–147. old.; valamint John Rawls: *Political Liberalism*. Columbia University Press, New York, 1993.

jebb tökéletlenül közelítenek a liberális elosztási ideálhoz, és újratermelik az igazságtalanságokat. Mivel az intézményeket működtető egyének motivációs és racionális korlátai miatt aligha lehetséges olyan berendezkedés, amely tökéletesen megvalósítja az ideált, a gyakorlati kérdés úgy szól, hogy melyik berendezkedés *igazságosabb* a többinél, illetve melyik közelíthető tovább az ideálhoz. Mindent egybevetve nem ismerünk olyan rendszert, amely a kapitalista demokráciánál jobban közelítené meg a liberalizmus politikai elveit. Ebből azonban nem az következik, hogy a liberális demokráciákban ma tapasztalható súlyos igazságtalanságokat egyszerűen el kellene fogadnunk: szünet nélkül keresnünk kell enyhítésük lehetőségét. Ebben az összefüggésben állapítja meg Kis János, hogy a globális gazdasági integráció körülményei között mind az egyes társadalmakon belüli, mind pedig a társadalmak közötti egyenlőtlenségek mérséklése csak a nemzetek feletti, illetve globális politikai intézmények megerősödésétől várható. Ezek létrejötte, megerősödése a legkedvezőbb feltételek mellett is csak sok évtizedes távlatban remélhető. A köztes időszakban is elvárható azonban, hogy a liberálisok e távlati céllal összhangban keressék az igazságtalanságok enyhítésének módjait.

EGYENLŐ FONTOSSÁG ÉS SZEMÉLYES CÉLOK

Ez tehát a tanulmány szerint a liberalizmus mint politikai elmélet elosztási követelményeinek legjobb értelmezése. A Kis János által kidolgozott felfogás érdemi konklúziói jól beleilleszkednek a kortárs, Rawls utáni liberális egalitarianizmus fősodrába, ám elemzése eredeti értelmezést nyújt mind az elosztási elvekről és erkölcsi alapjukról, mind az elosztási elvek és az erkölcsi alapvetések összefüggéséről. Előrebocsátom, hogy nincsen vitám sem az erkölcsi alapoknak a tanulmányban adott olvasatával, sem pedig az elosztási elvek alapján kirajzolódó összképpel. Észrevételeim, kérdéseim nem befolyásolják a tanulmány szubsztantív konklúzióit. Arra vonatkoznak, *ahogyan* a tanulmány megalapozza az elosztási elveket az egyenlő méltóság koncepciójával. Közelebbről, kérdéseim az egyenlő fontosság elve által az egyénekre mint egyénekre rótt köteleességek olvasatát érintik.

Amint arról korábban szó esett, a tanulmány szerint az egyenlő fontosság elvéből az egyénnel szemben viszonylag korlátozott morális köteleességek támaszthatók: mások jogait tartásuk tiszteltben, ne ártsanak nekik, nagy bajban nyújtsanak nekik segítséget, ha ez túlzott személyes áldozat nélkül megtehető. Mivel különleges felelősséget saját életük alakításáért és sikeréért viselnek, megtehetik, hogy ennek kitüntetett jelentőséget tulajdonítsanak, és ez korlátozza az ismeretlen idegenek érdekében elvárható áldozathozatal mértékét. A méltányos esélyegyenlőség feltételeinek elősegítése nem tartozik az *egyéni* követelmények sorába, mert az – a tanulmány szerint – azt feltételezné, hogy ki-ki ugyanannyit tegyen

mindenki más céljainak előmozdításáért, mint a saját céljai érdekében. Az államnak azonban nincsenek sajátos, a hatálya alá tartozó egyénekétől elválasztható érdekei, ezért áldozathozatalának nincsen elvi korlátja: ebből, valamint további empirikus premisszákból következnek a liberalizmus elosztási egyenlőségi követelményei. Kis János szerint tehát, bár az egyénnel és az állami intézményekkel szemben támasztott igények közt van kapcsolat és morális alapjuk is közös, tartalmilag mégis különböznek.⁴ Különbségük alapja az egyének és az állam javának a mivoltában és jelentőségében fennálló különbségből, valamint a tőlük elvárható áldozat ebből következően eltérő mértékéből fakad.

Az egyénnel és az állammal szemben támasztott követelmények közötti különbségeknek ezzel a magyarázatával kapcsolatban a következő észrevétel fogalmazható meg. Az állam csak olyan javakkal rendelkezik, amelyeket az autoritása alá tartozó egyénnel von el – többnyire, de nem kizárólag adóztatással. Az adóknak morálisan igazolható célokot kell szolgálniuk. Az egyénnel szemben az adócsökkentés az erőforrásoknak a nagyságát, amelyeket az egyének közvetlenül saját céljaikra és a hozzájuk közel állók érdekeinek elősegítésére fordíthatnak, tehát áldozatokat követel tőlük. Ha az adók (egyik) célja az esélyegyenlőség feltételeinek megteremtése, és az esélyegyenlőség nem tartozik az egyénekre *mint* egyénekre vonatkozó köteleességek közé, akkor az állam az adóztatással olyan áldozatra kényszeríti az egyéneket, amely tőlük – mint egyénnel – erkölcsileg nem elvárható. Tekintettel arra, hogy az államnak csak olyan javai vannak, amelyeket az egyénnel szemben, az állam által hozott áldozatok közvetve az egyének által hozott áldozatok. Ezért az állammal szemben szigorúbb követelményeknek nem lehet az alapja, hogy tőle több áldozat várható el. Megfordítva, ha az egyénnel szembeni megengedőbb követelmények a tőlük elvárható áldozat korlátozott mivoltán alapulnak, akkor ugyanez a megfontolás a tőlük az állam által kikényszeríthető áldozat mértékét is korlátozza. (Elképzeltető, hogy a tanulmány idevágó szövegrészének [578–579. old.] van az itt adottól eltérő értelmezése is, de az egyének és az állam javának különbözőségéről írtak ezt az olvasatot sugallják. Másféle olvasathoz további kiegészítő tézisekre lenne szükség).

Természetesen igaz az, hogy az állam senkit sem tekinthet – például – magához közelebb állónak, ezért szemben az egyének magánjellegű választásaival, senkit sem juttathat önkényesen előnyökhöz és nem sújthat önkényesen hátránnyal. Am ebből még nem következne az esélyegyenlőség robusztus felfogása, ha igaz az, amit az egyénnel szemben elvárható áldozatról olvastunk. Ebből csak annyi következne, hogy az államnak egyforma alapossággal kell kerülnie az egyéni jogok sérelmét, bárki jogairól van is szó, egyformán kell kerülnie a károkozást, és a bajba jutott személytől függetlenül egyenlő gondossággal kell segítsé-

get nyújtania azokban az esetekben, amelyekben ez az állami segítség nem követel nagyobb áldozatot az egyénektől, mint amekkorát a *rájuk* vonatkozó elvek indokolni képesek. Abból, hogy az állam egyetlen polgárával sem állhat kitüntetett viszonyban, nem következik, hogy mindenkivel olyan viszonyban van, és annyit köteles tenni javáért, mint amilyen viszonyban az egyes személyek a hozzájuk *közel állókkal* vannak. Az is következhet belőle, hogy az államnak az *összes* egyénhez fűződő morális viszonyát ugyanazok a követelmények jellemzik, mint az egyes egyének és a tőlük távoli idegenek viszonyát: csak annyival tartozik minden polgára céljainak, amennyivel ők tartoznak távoli ismeretlenek céljainak. És ha az egyéni áldozathozatal korlátairól mondtak tarthatók, akkor ez utóbbi következtetés védhetőbbnek látszik.

Úgy tűnhet tehát, hogy az egyenlő fontosság elve dilemma elé állítja a liberalizmus hívét. Ha elfogadjuk a tanulmányban kifejtett olvasatot arról, hogy az *egyénekkel* szemben milyen erkölcsi elvárásokat támaszt az elv a személyes életvitel elvének figyelembevételéből fakadó korlátozások miatt, akkor arra kell jutnunk, hogy az *állammal* szemben támasztott követelmények is jóval korlátozottabbak annál, amit a tanulmány állít. Ha viszont elfogadjuk az államra vonatkozó elvek tartalmát, akkor – a szerző szavaival – arra kellene jutnunk, hogy az egyenlő fontosság elve az *egyénektől* azt követeli, „cselekvési lehetőségei közül mindenki mindig azt válassza, ami az összes érintett érdekeit egyenlő súllyal mérlegre téve a legjobbnak mutatkozik” (578. old.). Ez pedig lehetetlenné tenné a személyes életcélok követését.⁵ Tehát úgy tűnhet, minden olvasatnak elfogadhatatlan következményei vannak: vagy az egyéni életcélok követése tilalmas, vagy az állam nem kényszeríthet ki érdemi esélykiegyenlítő lépéseket. A vázolt dilemmát jellemezhetjük másként is: vagy a személyes életvitel elvét kell feladnunk, vagy a méltányos esélyegyenlőség társadalmi eszményét. Márpedig mindkettőhöz ragaszkodnunk kell.

Úgy gondolom, a dilemma elkerülhető. Konzisztensen elfogadhatjuk a személyes életvitel elvét és a méltányos esélyegyenlőségnek a tanulmányban vázolt (vagy ahhoz nagyon hasonló) elosztási követelményeit is. Ehhez azonban újra kell értelmeznünk az egyenlő fontosságból az *egyénekre* nézve adódó követelményeket, és egyszersmind ki kell mutatnunk, hogy az újraértelmezett követelmények összeegyeztethetők a személyes célok követésével. A tanulmányból az a kép bontakozik ki, hogy az egyenlő fontosságból fakadó egyéni követelményeket csak kétféleképpen értelmezhetjük. Vagy úgy, ahogyan Kis János javasolja – ami a korlátozott áldozatvállalás felfogásához vezet –, vagy pedig úgy, hogy az egyéneknek éppen annyit kell tenniük mások céljaiért, mint sajátjaikért. Van azonban harmadik lehetőség is. Ennek vázolásához pusztán egy egyszerű, kézenfekvő distinkcióra van szükségünk: különbséget kell tennünk az egyének céljai és a célok követéséhez rendelkezésükre álló eszközök között. Az egyéneknek az egyenlő fontosság

elvéből fakadóan kötelességük, hogy arra törekedjenek, *mindenki* méltányosan részesedjék a célok követéséhez szükséges *eszközökből* és erőforrásokból, de nem kötelességük mindenki *céljaiért* ugyanannyit tenniük, mint sajátjaikért. Első közelítésben ezt mondhatjuk: az egyének megengedhetően tulajdoníthatnak kitüntetett jelentőséget saját céljaiknak, és adhatnak prioritást a velük speciális viszonyban állók érdekeinek *mindazon eszközöknek a felhasználása során, amelyek az elosztási egyenlőség legvédhetőbb felfogása szerint megilletik őket*. Egyszersmind kötelességük törekedni arra, hogy mindenki igazságosan részesüljön az erőforrásokból. Tegyük fel, egy társadalomban *már* megvalósultak az elosztási igazságosság követelményei: valami ahhoz nagyon hasonló állapot áll fenn, mint amit a méltányos esélyegyenlőség és a relációs egyenlőség elve együttesen leír. *Ebben* a társadalomban mindenki igazságosan részesül a javakból, és a saját, igazságosan kapott részét teljes egészében saját magára és a hozzá közel állókra fordíthatja, követheti saját céljait, miközben természetesen tiszteletben tartja mások jogait, és vész helyzetben segítséget nyújt a bajbajutottaknak. Ezen túlmenően mások céljait nem kell mérlegelnie. Ám ez csak a teljesen igazságos társadalom speciális határesetében igaz.⁶ De mi a helyzet akkor, ha az elosztás nem igazságos? Mi várható el ekkor az egyénektől *mint* egyénektől? Az itt vázolandó harmadik lehetőség szerint ebben az esetben – ami a tényleges helyzeteknek csaknem az összességét

5 ■ Ezt a következményt tulajdonítja Bernard Williams híres kritikája az utilitáriánizmusnak: *Against Utilitarianism*. In: J. J. C. Smart – B. Williams: *Utilitarianism, For and Against*. Cambridge University Press, Cambridge, 1973. 116. old.

6 ■ Lehetséges, hogy Kis János erre a situációra gondolt, amikor az általam „korlátozott áldozatvállalásnak” nevezett felfogás mellett érvelt. (Ebben az esetben álláspontja közel áll az itt vázolt alternatívához). Ha így van, akkor viszont nyilvánvalóvá kell tenni, hogy ez speciális eset, és nem általánosságban írja le, milyen követelményeket támaszt az egyenlő fontosság elve az egyénekkel szemben. A szövegben nincsen semmi olyan, ami *kizárná* ezt az olvasatot. Ám mivel az elosztási egyenlőség gondolatát a politikai elvek sorában vezeti be a tanulmány, kézenfekvő az az értelmezés, hogy az egyénekre vonatkozó követelmények között nem szerepelnek elosztási elvek.

7 ■ Természetesen egyének és csoportjaik, aktivisták, donороk stb. közvetlenül, az államtól függetlenül is tehetnek az esélyegyenlőségért. Ezzel azonban sosem vehetik át egészében az állam szerepét, s legtöbbször éppen az állami politika réseit igyekeznek betömni, illetve az állami politika korrekcióját célozzák.

8 ■ Ennek a régi gondolatnak Ronald Dworkin ad kortárs, liberális értelmezést: *Liberal Community*. In: *Sovereign Virtue. The Theory and Practice of Equality*. Harvard University Press, Cambridge, 2000. 235–236. old.

9 ■ Vö. Samuel Scheffler: *Is the Basic Structure Basic?* In: Christine Synowitch (ed.): *The Egalitarian Conscience: Essays in Honour of GA Cohen*. Oxford University Press, Oxford, 2006. 102–129. old. Visszaulva a 4. lábjegyzetben felvetett gondolatra, az intézményes munkamegosztás koncepciója nem azon alapul, hogy az intézményekre más *sui generis* elvek vonatkoznak, mint az egyénekre, hanem azon, hogy az egyének (igazságossági) kötelességei csak intézmények segítségével teljesíthetők. Ennek az általános megállapításnak sajátos vetülete az, amikor az intézmények azt teszik lehetővé az egyének számára, hogy *egyidejűleg* feleljenek meg a különböző személyekkel szemben fennálló, különböző természetű kötelességeiknek, tehát a hozzájuk közel állók iránti *különleges* bánásmód és a mindenkinek kijáró *egyenlő* fontosság elvárásának.

felőleli – az egyének kötelessége lépéseikkel elősegíteni, hogy mindenki igazságosan részesedjék a célok követéséhez szükséges eszközökből, erőforrásokból. Továbbra sem kötelességük mindenki más *céljait* előmozdítani, de morálisan megkövetelhető tőlük az *eszközök* megfelelően értelmezett egyenlőségének ésszerű elősegítése. Ez morálisan megkövetelhető tőlük mint egyénektől is.

Ezen a ponton a következő ellenvetés kínálkozik. Az egyének legtöbbször nincsenek abban a helyzetben, hogy közvetlenül segítsék elő az igazságos elosztást. Egyrészt nem láthatják át magándöntéseik makrokövetkezményeit. Másrészt döntéseik makrokövetkezményei szinte mindig attól is függenek, hogy más személyek sokasága milyen döntéseket hoz, ami viszont végképp felmérhetetlen egy átlagos helyzetű egyén szemszögéből. Harmadrészt az egyénileg teljesen elfogadható cselekedetek sokasága *együttesen* súlyos igazságtalanságokhoz vezethet. Ezért nem az egyének, hanem az intézmények feladata az igazságos elosztás garantálása. Ezek egytől egyig érvényes megállapítások, és valóban az következik belőlük, hogy az egyének *elsődleges* igazságossági kötelessége nem az igazságos elosztást közvetlenül célzó erőfeszítéseknek, hanem az igazságos intézményeknek a támogatása, illetve az igazságos intézményi döntések előmozdítása. Mindez azonban *közvetlenül* az egyének felelőssége, és az állam csak ezt alakítja át politikai döntésekké, amikor például az esélyegyenlőség érdekében adót szed. Az államnak ez nem azért kötelessége, mert tőle nagyobb áldozat várható el, hanem mert az állami esélyegyenlőségi politika az egyetlen módja annak, hogy az egyének a *saját*, egymással szemben fennálló kötelességeiknek eleget tehessenek.⁷ A politikai intézmények létezését többek között éppen az igazolja, hogy szükséges eszközök arra, hogy az egyének teljesíthessék az államtól függetlenül létező kötelességeiket. Második közelítésben tehát az egyéneknek az egyenlő fontosság elvéből fakadó kötelessége, hogy az elosztási egyenlőséget biztosító politikai intézményeket és döntéseket elősegítsék és vállalják az ezekből fakadó terhek rájuk eső részét.

Ugyanehhez a gondolathoz eljuthatunk egy másik útvonalon is. Kiindulópontunk, hogy mindenki speciális felelősséget visel saját életének alakulásáért, ugyanakkor kötelessége hozzájárulni ahhoz, hogy mindenki más is méltányos feltételek mellett alakíthassa saját életét. Igazságos elosztási viszonyok között e két felelőség közt nincs feszültség: saját részesedését mindenki aggályok nélkül fordíthatja a maga céljaira. Igazságtalan, súlyosan egyenlőtlen viszonyok mellett viszont mély ellentét feszül a különleges felelőség és az egyenlő fontosság elvárása között: aligha tehetjük meg erkölcsi rosszszézés nélkül, hogy saját gyerekeknek a legjobbat keressük, miközben más gyerekek elfogadhatatlan körülmények közé kerülnek. Az igazságtalan társadalmak egyik legnagyobb átka éppen az, hogy még a leglelküimeretesebb embert is választásra kényszerítheti: vagy a hozzá közel állók

iránti felelősségét hárítja el, vagy a mindenkivel szemben fennálló kötelessége kívánalmait sérti meg. Teljeséggel jó életet az egyén csak igazságos társadalomban élhet.⁸

Az előző bekezdésben vázolt feszültséget enyhíti a megfelelő politikai intézmények megléte. Lehetővé teszik, hogy az egyének az egyenlő fontosság elvéből fakadó kötelességeiket az intézményekre fókuszálva teljesítsék, miközben személyes erőforrásaikkal saját életüket alakítják, illetve a velük különleges viszonyban állókat segítik. Ez az „intézményes munkamegosztás” teszi legalább viszonylag kedvező helyzetben összeegyeztethetővé a személyes életvitel elvét az egyenlő fontosság itt kifejtett, szigorú egyéni követelményeivel. És mivel az intézményes munkamegosztás szükséges a különböző személyekkel szemben fennálló, különböző természetű kötelességünk teljesítéséhez, az is kötelességünk, hogy az ezt lehetővé tevő intézményeket támogassuk. Mindez nem az intézményekre vonatkozó szigorúbb elvárásokból következik, hanem abból, amivel szabad és egyenlő *egyénekként* a többi szabad és egyenlő egyének tartozunk.

Összességként, a tanulmány elgondolását mind az emberi méltóságról, mind pedig a méltányos esélyegyenlőségről vonzóan és meggyőzően érzem, de másképp látom a közöttük lévő kapcsolatot. Ha érveim helytállóak, akkor az erkölcsi alapvetések másképp alapozzák meg a politikai elveket, mint ahogyan arról a tanulmány számot ad.

ÚJ MAGYAR LIBERALIZMUS

Rákanyarodva a magyar liberális gondolat és politika közelmúltjának értékelésére, Kis János leszögezi, hogy a rendszerváltó magyar liberális közösség három irányzat évtizedes közeledéséből alakult ki. A hetvenes évek végétől az államszocialista rendszerrel nyíltan szembehelyezkedő, elsősorban emberi jogi kérdések köré szerveződő demokratikus ellenzék (melynek a szerző egyik vezető alakja volt) képviselői, a szocialista rendszer racionalizálásával sokaig a rendszeren belül próbálkozó reformközgazdászok, illetve a szocialista rendszer viszonyai között is újratermelődő szegénységet kutató kritikai szociológusok összetalálkoztak a nyolcvanas évek végére és jól kivehető szellemi közösséget alkottak, amely egyszerre fogadta el a piaci átalakulás és a leszakadókkal való szolidaritás, valamint az emberi jogok programját. A csoport nem volt homogén, egy kisebbsége a liberalizmus jobb oldali változatához vonzódott, de súlypontja egyértelműen a progresszívnek is nevezett egalitárius liberalizmus volt, és ez tükröződött a Szabad Demokraták Szövetsége programjában is. Ez a közösség egyértelműen állást foglalt az alkotmányosan korlátozott parlamentáris demokrácia mellett, és a 89–90-es alkotmányozás során álláspontját jórészt érvényesíteni is tudta. Következésképpen pártolta a privatizációt és a bürokratikus piackorlátozás felszámolását, de a korabeli dokumentumok tanúsága szerint tisztában

volt az elkerülhetetlenül súlyos társadalmi áldozatokkal – különös tekintettel a piaci viszonyok között nagyrészt életképtelen, ezért leépítésre ítélt szocialista nagyiparban foglalkoztatott, zömmel alacsonyan képzett cigányságot fenyegető szociális katasztrófára –, és lehetőség szerinti kompenzálásuk mellett kötelezte el magát.

A rendszerváltó liberalizmus pártja az első két választáson egymillió szavazattal erős középpárt lett. Mi magyarázza, hogy két ciklus után kispárttá vált, majd további három parlamenti periódus vergődése után szervezett erőként eltűnt a hazai közéletből? Bár Kis János ezt egy kérdésként kezeli, mégis érdemes azonnal két részkérdésre bontani a problémát. Először is miért vált közepesnél nagyobb pártból kispárttá az SZDSZ? Másodsor, miért nem sikerült végül a kispárti helyzetet sem megtartani? Nem biztos, hogy azok a körülmények, amelyek a középpárti pozíció elvesztéséhez vezettek, a kispárti lét lehetőségét is kizárták. A liberális közösségben forgalomban lévő feltevések két csoportra oszthatók. Az első körbe azok a magyarázatok tartoznak, amelyek általános társadalmi és kulturális okokkal magyarázzák a liberális politika kudarcait, a másodikba pedig azok, amelyek a párt politikai döntéseivel magyarázzák a bukást.

A szociológiai magyarázat rámutat, hogy a magyar társadalomban a XX. században a liberális progresszió társadalmi támogatottsága végig csekély volt, és a rendszerváltás forragatának elmúltával kiderült, hogy ez máig sem változott. Kis János ezt a véleményt nevezi a „társadalmi elszigeteltség” tézisének. Azonnal észre kell vennünk, hogy ez a feltételezés legfeljebb az első részkérdésre adhat választ, tehát arra, hogy miért nem tudott milliós középpárt maradni az SZDSZ. Nem ismeretes olyan komolyan vehető felmérés vagy kutatás, amelyből akár a legpesszimistább értelmezés alapján is az volna kiolvasható, hogy a parlamenti léthez szükséges háromszázezer támogatója sincs a liberális gondolatnak Magyarországon.¹⁰ A „társadalmi elszigeteltség” tézisének további hibája, hogy nem veszi figyelembe: egy párt szavazótáborra ritkán homogén, szavazói közül sokan nem azonosulnak a párt világnézetének *egészével*. Elegendő, ha csupán nyitottak rá, de más okokból tartják támogathatónak a pártot. A tézis azt sem veszi figyelembe, hogy a magyar társadalom ma összehasonlíthatatlanul városiasabb, iskolázottabb és szekulárisabb, mint a XX. század első felében volt, tehát sokkal népesebb az a réteg, amelyből a liberális politika társadalmi bázisa általában toborzódik. Legfeljebb annyit mondhatunk, hogy a magyar társadalom szerkezete és az attitűdök eloszlása középtávon kirajzolja valahol a választók egynegyede-egyötöde táján a liberális politika potenciális táborának felső határát. Azonban semmiképp sem ad magyarázatot az ettől messze elmaradó eredményekre, majd pedig a teljes bukásra.

A politikai magyarázatok a demokratikus ellenzék-ből kinövő, antikommunista gyökerű SZDSZ-nek a kommunista utódpárttal kötött 1994-es koalícióját

hibáztatják. Ennek a magyarázatnak két változata van. Az egyszerűbb verzió szerint a koalíciókötés önmagában megbocsáthatatlan bűn, árulás volt, amit a szavazók megbosszultak, és innen nem volt visszaút. Ez az „árulástézis” könnyen cáfolható. A korabeli felmérések szerint a párt szavazóinak elsősorú többsége támogatta a szocialistákkal kötött koalíciót, és a választást követő hónapokban még nőtt is a párt tábora. Ha az árulás tézise helytálló lenne, a szavazóknak azonnal, tömegesen kellett volna elfordulniuk a párttól, de nem ez történt. További gyengéje ennek a magyarázatnak, hogy csak az első kérdésre felel: arra nem ad választ, hogy a többszöri koalíció után, még 2006-ban is kitarító szavazók hová lettek az összeomlást hozó 2006–2010-es ciklusban. Őket bizonyosan nem önmagában a szocialistákkal közös kormányzás riasztotta el.

A második változat szerint a koalíció nem önmagában volt elfogadhatatlan az SZDSZ szavazói számára, de megtörte vezetőinek és szellemi környezetének erkölcsi tartását, és ez vezetett olyan politizáláshoz, amely már elriasztotta a párt egykori választóit. Nevezük ezt a „meghasználás tézisének”. Ezt a tézist is kétféleképp érthetjük. Az egyszerűbb verzió szerint a 94-es döntés olyan törést okozott, amely önmagában már ki is zárta, hogy később a párt vezetői nehéz konfliktushelyzetekben meghozhassák azokat a döntéseket, amelyek az önálló, tartalmas politika fenntartásához kellettek volna. A második változat szerint a koalíciókötés önmagában nem lett volna végzetes. Sokáig nemcsak lehetőség volt az önálló politizálásra, hanem ténylegesen volt is önálló politika. Amikor viszont döntő konfliktust kellett volna vállalni, sorra rossz döntések születtek, amelyek lépésről lépésre szűkítették a korrekció – sokáig még létező – mozgásterét.

Az egyszerű változat középpontjában egy olyan pszichológiai állítás áll, amely természetéből fakadóan sem egyértelmű bizonyítást, sem egyértelmű cáfolatot nem tesz lehetővé. Azért megemlíthető, hogy a Horn-kormány első két évében a liberális párt számos jelentős konfliktust vállalt és nyert meg, ami gyengíti ezt a magyarázatot. A továbbiakban csak a második változattal foglalkozom. Ennek a változatnak az elfogadásából nem feltétlenül következik az az állítás, hogy a 94-es koalíció hiba volt. A koalíciós kormányzás nehéz döntések sora elé állította a pártot, de nehéz döntések sorát hozta volna a kimaradás is. Az SZDSZ-szel szemben ellenséges jobboldalon nem voltak kapcsolódási lehetőségek, és a második parlamenti ciklus kínálta talán az utolsó lehetőséget arra, hogy a liberális párt érdemben befolyásolja a posztkommunista átalakulás menetét. Ha nemet mond, könnyen irrelevánssá válhatott volna. Kis János végső soron ezt a változatot tölti meg tartalommal.

10 ■ A sokszor hivatkozott, és a magyar társadalmi attitűdökről elég baljós képet festő TARKI-elemzésből ez biztosan nem olvasható ki, ahogy a Kis János által hivatkozott Republikon-felmérésből sem. Vö. http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_elemzeszaro_toth.pdf és <http://republikon.hu/media/12016/20130522.pdf>

Első közelítésben az SZDSZ milliós táborát írja le. Úgy véli, a támogatók eleinte két csoportból jöttek: volt egy kisebb, erős liberális identitású csoport, amely a törzstáborat alkotta. A másik, nagyobbik csoportba a liberalizmusra nyitott, de iránta nem elkötelezett szavazók tartoztak, akik alapvetően más okból támogatták a pártot. Kis János szerint 1990-ben ebben a körben jelentős arányban voltak hevesen antikommunista, establishment-ellenes „dühös emberek”, akik az állampárt vezetőinek azonnali megbüntetését várták, ám ők már bőven 1994 előtt elhagyták a konszolidálódó, a látványos akciók helyett a parlamenti politizálást gyakorló pártot. Helyüket olyan szavazók vették át, akik társadalmi helyzetüknél és tudásuknál fogva bizakodva tekintettek a piaci átalakulás elé, és az SZDSZ-ben mindenekelőtt az áttekinthető, kiszámítható átalakulás zálogát látták, amely képes lehet csitítani az ideológiai ellenségeskedést is. Ők nem látták kizáró oknak a a szocialistákkal közös kormányzást, de támogatásuk addig tartott, amíg abban bízhattak, hogy az SZDSZ érdemi befolyást gyakorol majd a kormányzati politikára.

Kis János szerint a koalíciós kormányzás első két éve minden bajával együtt e szavazói kör várakozásaival összhangban alakult. A gazdaságot stabilizáló Bokros-csomag után a privatizáció felgyorsult, a nyugdíjreform elindult, a kétharmados többség az új házszabályban komoly gesztusokat tett a parlamenti ellenzéknek, a kultúrharc átmenetileg elhalált, kompromisszumos alkotmányozási folyamat kezdődött, és az igazságügyi reform megerősítette a bíróságok függetlenségét. Am a gazdasági vészhelyzet elmúltával Horn Gyula megszabadult pénzügyminiszterétől, a reformok nem folytatódtak, és közben a korrupciós ügyek sötét árnyat vetettek a kormánypártokra. A liberális párt számára a koalíciós politika első igazi próbája ekkor jött el: ha nem tudja kikényszeríteni a reformpolitika folytatását, el kell hagynia a koalíciót, hiszen kormányzati szerepvállalása okafogyottá, tartalmatlanná válik. Tudjuk, nem ez történt. A párt kormányon maradt, a korszak legsúlyosabb korrupciós ügyének is részesevé vált, és világnézete, identitása szempontjából fontos ügyekben (vatikáni szerződés, Bős) sem lépett fel ellenvéleménnyel. Politikusainak tartása csak ekkor tört meg: nem a koalíció egyenes következményeként, hanem a koalícióval létrehozott helyzet rossz kezelése miatt. Így érte a szavazói kétharmadának elvesztését hozó 98-as választás, amelynek eredménye a kispárttá válás lett.

Az önbizalmában megtört párt ellenzékben sem tudott korrigálni. A vezetők előbb a kormányon autoriter jegyeket mutató Fidesz és az MSZP közötti „középen állás” politikájával próbálkoztak, ami a szellemi holdudvar számára volt elfogadhatatlan, majd pedig – már 2002-ben, ismét kormányon – a D-209-es ügyben bizonyultak képtelennek az alapvető demokratikus normák betartását kikényszeríteni az újból koalíciós partner szocialistákkal szemben. A párt képtelen lett arra, hogy önálló arculatot mutas-

son: végigasszisztálta a 2002–2006-os ciklus súlyosan felelőtlen gazdaságpolitikáját, és 2006-ban, az őszi zavargások idején már szinte meglepetést sem okozott, hogy politikusai nem ítélték el a súlyos rendőri visszaéléseket. Valószínűleg ezzel vesztette el a liberális szavazók fiatalabb nemzedékét. Ezzel párhuzamosan világnézeti is átszíneződött: érzékelve az önálló politizálás képességének elvesztését, gazdasági retorikája jobbra tolódott, és éppen akkor borult fel a piacpárti és a szolidaritást hangsúlyozó, emberi jogi gondolat közötti egyensúly az előbbi javára, amikor a társadalom jó része elbizonytalanodott a piaci átalakulás kilátásaiban, és a válság előszele is megcsapta az országot. A 2008-as koalíciós szakítás utáni követhetetlen politika és a pártot elborító korrupciós ügyek után már elkerülhetetlen volt a végső bukás.

Ez az elbeszélés rekonstruálja azokat a főbb konfliktushelyzeteket, amelyekben a liberális párt nem tudott érvényt szerezni felfogásának. A teljes történethez azonban hozzá tartoznak azok a tényezők is, amelyek e döntési helyzetekben rendre a hibás irányba szorították a pártot. Kis János elemzéséből két ilyen tényezőt emelek ki. Az egyik az, hogy az SZDSZ-ben nem volt alternatív vezető csoport, s ezért nagyjából 1992 óta ugyanaz a viszonylag szűk személyi kör irányította a pártot, ami törvényszerűen rontotta az önkorrekció esélyét. Ehhez járult a másik tényező: a párt szellemi környezetének szerepváltozása. Már az Antall-kormány idején megindult a közeledés a szocialista párttal azonosuló értelmiségiek és a liberális értelmiség egy része között. Ez az eleinte „chartásnak”, majd „szoclibnek”, legújabbban pedig „szárszóinak” is nevezett értelmiségi közeg eleinte az SZDSZ súlyát növelte a két párt kapcsolatában, elsősorban azzal, hogy az MSZP-n belül a piaci reformerek befolyását erősítette. A helyzet azonban fokozatosan úgy változott meg a 2000-es évek elejére, hogy konfliktushelyzetekben már ez az értelmiségi kör tartotta nyomás alatt a liberális pártot, ami látványosan megmutatkozott a D-209-es ügyben: a liberális közéleti megszólalók többsége úgy érvelt, hogy a Fidesz viselkedésének kockázata miatt nem szabad Medgyessy távozását erőltetni. Tehát sem a párton belül, sem a szellemi háttérben nem maradt olyan befolyásos csoport, amely kikényszeríthette volna a korrekciót.

Összegezve a történet főbb tanulságait: a magyar társadalom szerkezete, állapota a rendszerváltás idején (és azóta) lehetővé tette volna a liberális politika folytatását, de határt is szabott neki valahol a közép-párti státusz környékén. Ebből egyenesen következik, hogy kormányzásra csak más, nem liberális partnerrel közösen volt lehetőség. A magyar politika többi szereplőjének identitását és irányultságát adottnak véve, az SZDSZ-nek valódi partnere csak a baloldalon lehetett. Tartalmi értelemben a liberális párt helye a magyar politikában balközépen van, ám – és ez a döntő tanulság – a párt *identitása* és objektív helyzete között nem sikerült összhangot teremteni. És ettől nem függetlenül fokozatosan az egyensúly is felbo-

rult az SZDSZ politikájának piacpárti és emberi jogi összetevői között, az MSZP-vel szembeni önállóság bizonyítási kényszerének hatására. Adódik a következtetés, hogy a magyar liberalizmus akkor lehet megint politikailag életképes, ha új szintézist teremt a piacpárti és a szolidaritáspárti gondolkodás elemeiből.

Ezt az elemzést fő megállapításaiban és legtöbb részletében is meggyőzőnek, sőt megvilágítónak tartom. Az alábbiakban kifejtett észrevételek inkább kiegészítő jellegűek, illetve egy ponton a Kis János által is tárgyalt jelenségekre az övétől részben eltérő értelmezést adok.

Az első észrevétel megerősíti Kis János egyik megállapítását, viszont új kérdéseket is felvet. Az SZDSZ bukásáról szóló beszámolóban érthetően kulcsszerephez jut az a 6-700 000 szavazó, akiket a párt 1994 és 1998 között veszített el, és akiknek a többsége 1998-ban valószínűsíthetően a Fideszre szavazott. (Mivel 98-ban a korábbiaknál jóval alacsonyabb volt a részvétel, vélelmezhető, hogy egy részük egyáltalán nem szavazott). Középen álló, de alapvetően inkább jobbra nyitott csoportként szokták őket emlegetni, hiszen a domináns olvasat szerint éppen a szocialistákkal kötött koalíció miatt fordultak el az SZDSZ-től. Ennek a feltevésnek a leegyszerűsített változatát Kis János meggyőzően cáfolja. Am ha megpróbáljuk tovább követni ennek a csoportnak a feltételezhető választói magatartását – amennyire az ilyesmi egyáltalán lehetséges –, akkor érdekes lehetőséggel szembesülünk. Az 1998-as és a 2002-es választás eredményének összevetése alapján ugyanis valószínűsíthető, hogy az SZDSZ-t 1998-ban elhagyók és a Fideszre szavazók számottevő része 2002-ben megint balra szavazott, de ezúttal nem az SZDSZ-re, hanem az MSZP-re. 1998-ban 1,5 millióan szavaztak az MSZP-re, míg 2002-ben 2,36 millióan. Ennek a több mint 850 000-es növekedésnek jó része jöhetett új szavazóktól, hiszen a részvételi arány 2002-ben jóval magasabb volt. Figyelembe kell azonban venni, hogy a jobboldalra leadott szavazatok abszolút száma is növekedett, és egy érzékelhető támogatottságú új párt (Centrum) is megjelent, tehát kizárható, hogy a szocialisták támogatásának *teljes* növekedése új szavazóknak lett volna köszönhető. Több százezer szavazatot olyanoktól kellett kapnia, akik 1998-ban még valamelyik jobboldali pártra szavaztak. De melyikre? A válasz nem tűnik nehéznek: 2002-re a kisebb jobboldali pártok eltűntek (a KDNP el sem indult, az MDF a Fidesszel közösen indult, az FKGP pedig egy százaléknál kevesebbet kapott). Biztosra vehető, hogy e tradicionálisabb jobboldali szavazatokat a Fidesz szívtá fel, így tudta az összjobboldal támogatottságát megőrizni, de közben középen elvezítette a mérsékelt szavazók egy részét. Ha ez a feltételezés helyes, akkor az 1998-ban a Fideszt választók közül 2002-ben körülbelül 2-300 000 a szocialistákra szavazott. Valószínű, hogy ők az SZDSZ-t 1994 és 98 között elhagyó mérsékelték közül kerültek ki. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a 2002-ben az MSZP-t választó „új szavazók” jó része is vélhetően csak 1998-

ban nem szavazott, hiszen akkor volt a legalacsonyabb a részvétel, és sokan lehettek közülük olyan 1994-ben még az SZDSZ-t választók, akik 98-at kihagytak. Másként érzékeltetve ugyanezt a lehetőséget: 1994-ben az MSZP és az SZDSZ együttesen mintegy 2,85 millió szavazatot kapott, 2002-ben pedig 2,68 milliót. Ellentmondó adatok hiányában ésszerűen elfogadható feltevés, hogy igen nagyfokú lehetett a folytonosság e két, csaknem azonos méretű csoport között, és csak a két párt részesedése változott meg – méghozzá drámaian – a szocialisták javára. Ez legalább három szempontból releváns. Egyrészt további cáfolatát nyújtja annak a hipotézisnek, hogy az SZDSZ leolvadását önmagában a koalíció okozta volna, hiszen valószínűsíthető, hogy elvesztett szavazóinak komoly hányada (vagy a Fideszre tett kitérő, vagy egyszeri távolmaradás után) később éppen az MSZP-re szavazott. Ezeket a szavazatokat 2002-ben megszerezte az SZDSZ megint 10 százalék feletti támogatással, a középpárti státusz közelében végzett volna. Másrészt ennek a körnek a feltételezett viselkedése erősíti azt a vélekedést, hogy a 2002-es választást végső soron eldöntő csoport számára a kiszámíthatóság, a kultúrharci csitulása, a nyugodt közélet volt a fontos, és őket Orbán agresszív, konfrontatív politikai stílusa (nem pedig a szocialisták jóléti ígéretei) fordították el a Fidesztől. Harmadrészt felmerül a kérdés, hogy ezek a szavazók miért egyenesen a szocialistákra, s miért nem feltételezhető korábbi pártjukra, az SZDSZ-re szavaztak. Lehetetlen bármi bizonyosat állítani erről, de itt egy általános összefüggés is közrejátszhatott: 2002-re a magyar társadalom politikailag aktív része számára meglehetősen egyértelművé váltak az egymással szemben álló politikai blokkok körvonalai. Az ilyen helyzetek nagyon erősen arra ösztönzik a választókat, hogy az általuk preferált térfél legerősebb, domináns pártjára szavazzanak. Egyes választóknak ettől csak akkor van oka eltérni, ha a térfél valamelyik másik szereplője olyan sajátos szempontokat képvisel, amelyeket ők az adott blokk egészének irányultsága szempontjából kiemelten fontosnak tartanak. Tehát egy másik szereplő ezen a térfélen csak akkor őrizheti meg stratégiai jelentőségű pozícióját, ha politikája világossá teszi, hogy ehhez a térfélhez tartozik, és *ugyanakkor* őt a térfél domináns pártjától érzékelhetően megkülönböztető, önálló politikát folytat. Ez az, ami az SZDSZ-nek nem sikerült a kilencvenes évek közepé-

11 ■ Az idézőjelet az indokolja, hogy csak az a politika bukhat meg, amelyik ki lett próbálva. Ezzel szemben erőteljes, komoly politikai támogatást élvező integrációs romapolitika a rendszer-váltás utáni Magyarországon sosem volt. A liberális vezetésű oktatási tárca 2002 és 2006 között például képviselte az integrációt, de befolyása igen korlátozott volt.

12 ■ Közéleti publicisztikákban szokás a jobboldali liberalizmust a piacpártisággal, a baloldalt pedig az emberi jogi felfogással azonosítani. Ez szerintem tévedés. A piac mint *intézmény* és az emberi jogok elfogadása nélkül nincsen liberális politika. A bal- és jobboldali áramlatok közötti nézeteltérések ezen a konszenzuson *túl* kezdődnek, és arra vonatkoznak, hogy a javak piaci elosztását megváltoztathatja-e az állam, illetve hogy a piacra lépés „előtt” segíthet-e kiegyenlíteni az esélyeket.

től kezdve. Viszont az is látszik, hogy – ellentmondva sokak feltételezésének – a liberális pártnak nem lett volna szüksége jobboldali ideológiai fordulatra ahhoz, hogy korábbi támogatóinak legalább egy részét visszaszerezze.

A második kiegészítésemet egy észrevétellel kezdem. Kis János egyik, a kötetben is szereplő, 2000-es írásában (*Liberalizmus Magyarországon – tíz évvel a rendszerváltás után*) a liberalizmus kilátásait tárgyalva kitüntetett figyelmet fordít a roma kisebbség és a nem roma többség viszonyának alakulására. Az ezredfordulón úgy látta, a megfigyelhető társadalmi folyamatok közül ez az egyetlen, amely érdemben szűkítheti a liberálisok társadalmi mozgásterét. „Míg a többi kérdésben a liberálisok csupa olyasmit mondanak ki, ami nagyon sokak gondolkodásához közel áll, a romakérdésben alighanem növekvő ellenállással kell számolnunk.” (365. old.) A mából visszatekintve profetikusként ható módon vázolja a lehetőségeket: „A magyar haza nem közös hazája a roma és nem roma magyaroknak, és ez, túl az erkölcsi botránnyon, súlyos veszélyeket hordoz magában. [...] Magyarország néhány évtizeden belül etnikai hadszíntérré válhat.” (365. old.) Ehhez képest meglepő, hogy a 2014-es esszében az azóta ténylegesen súlyos konfliktus nem kap szerepet – ami önmagában is érdekes, de még inkább azért, mert a romakérdés éppen 2006 környékén tört át a politikai nyilvánosságban, és akkortájt szilárdult meg az a közvélekedés, hogy a liberális emberi jogi, integrációs politika „megbukott”.¹¹ Vagyis éppen akkor, amikor Kis János szerint a liberális párt a közvélemény szerint jobbra tolódott, elveszítette emberi jogi, szolidaritáspárti árnyalatát. Lehetséges volna, hogy a liberálisok egyszerre váltak bűnbakká a romakonfliktusban és jelentek meg a leszakadók iránt érzéketlen, csak a piaci nyerteseket képviselő pártként a nyilvánosságban? Szerintem igen – nem magától értetődő, hogy e két magyarázat ne lehetne egyszerre érvényes. De ahhoz, hogy megértsük, *hogyan*, kicsit távolabbról kell néznünk a kialakult helyzetet.

Nem kétségbe vonva, amit Kis János az SZDSZ-ről alkotott kép 2006 utáni jobbrtolódásáról írt (én is így láttam akkoriban egy általa is hivatkozott cikkben), a probléma számomra ma összetettebbnek tűnik. Nem egyszerűen arról lehet szó, hogy míg korábban a liberális párt meggyőzően hirdette: egyszerre képviselhető a piaci átalakulás nyerteseinek és veszteségeinek ügye, idővel mégis úgy tűnt, már csak a nyertesek politikai képviselete, hanem arról is, hogy a közvéleményben ártelmelmeződött a piaci verseny nyerteseinek és veszteségeinek a viszonya. Amíg a piaci átalakulásba vetett remény viszonylag általános volt, elég sokan vélték úgy, hogy a piac a résztvevőknek *kölcsönös előnyöket* tartogat és hosszabb távon mindenki (vagy legalább a túlnyomó többség) jól fog járni, a piacról kiszoruló kevesek támogatására pedig telik majd. Ebben a helyzetben az SZDSZ identitásának két pillére, a piacpártiság és a szolidaritás egymást erősítette, megtestesítve azt az optimizmust, hogy a már rövid távon

is sikeresek gyarapodása mindenki más gyarapodását készítheti elő és teszi lehetővé. Amikor viszont az ezredforduló után a piaci átalakulás kisiklott, a kapitalizmus egyre inkább jól körülhatárolható társadalmi csoportok olyan egymásnak feszüléseként jelent meg, ahol az egyik csoport nyeresége egyenlő a másik veszteségével. Ha a piacon zajló társadalmi folyamatok zéróösszegű játszmának látszanak, akkor a közvélemény előtt sokkal nehezebben képviselhető egyszerre a piacpártiság és a szolidaritás: míg korábban a két pillér támogatta, az új helyzetben gyengítette egymást. A lecsúszástól féltő, a piaci felemelkedés reményét elvesztő középrétegek egyszerre hangolódtak a sikeresek és kiváltképp az idegennek érzett „multik”, valamint az állami támaszért folyó versenyben riválisnak hitt, szintén idegenként érzékelt romák ellen. Így válhatott a korábban vonzó egységet alkotó piac és szolidaritás kétszeresen gyűlöltté, a liberalizmus pedig szitokszóvá.

Ha ez a gondolatmenet helytálló, akkor még csak hangsúlyváltásra sem lett volna szükség a liberális pártban ahhoz, hogy kizárólag a „nyertesek” pártjának tűnjék. Ehhez elég volt az is, hogy a közvélemény nem hitte el többé, hogy a „nyertesek” érdeke összeegyeztethető a társadalom egészének érdekeivel. Ez persze nem menti fel a párt irányítóit, akik kormányon voltak, amikor a piaci átalakulás kisiklott és a társadalom meghatározó része elbizonytalanodott kilátásaiban, és akik egyáltalán nem voltak vétlenek abban, hogy ez a benyomás a közvéleményben elterjedt.

Miért érdekes ez? Nyilvánvaló, hogy a liberálisok nem mondhatnak le sem a piaci intézmények iránti elkötelezettségről, sem a romakérdés emberi jogi, integrációpárti megközelítéséről és általában a leszakadók iránti szolidaritásról. Ezek nélkül nincsen magyar liberális politika.¹² Következik-e ebből az, hogy a liberálisok menthetetlenül páriálásra volnának ítélve? Nem hinném. De az mindenképpen következik belőle, hogy a piac és a szolidaritás politikájának újbóli integrálásához nem elég egyidejűleg hangsúlyosan képviselni e két elvet. A negyedszázaddal korábbinál gyanakvóbb társadalmi környezetben kell meggyőzni százazreket arról, hogy piac nélkül nincsen gyarapodás, viszont a szolidaritás politikája nélkül a piaci gyarapodás igazságtalan. Arról, hogy a gyarapodás áldásaiban mindenki részesülhet, de ehhez egyszerre van szükség piacra és erőteljes állami esélykiegyenlítő politikára. Nem lesz könnyű – de nem is lehetetlen. Az új magyar liberalizmus a rendszerváltás környékén azt a mély felismerést képviselte, hogy – megfelelő körülmények között – a piaci intézmények és a társadalmi egyenlőség gyakorlatai nem ellenségei, hanem szövetségesei egymásnak, vagy legalábbis azok lehetnek. Ez még akkor is igaz, ha rendszeresen feszültség keletkezik közöttük. A mai viszonyok között könnyű megfelekedezni a piac hatalmas szerepéről a hagyományos társadalmi hierarchiák, rendek, kasztok és kiváltságok rendszerének lebontásában. Többek között éppen ezért szemlélte csodálattal a XVIII–XIX. száza-

SZÁZAD V. É. G

—• ÚJ FOLYAM 76. SZÁM 2015. 2. •—

• BIOETIKA •

Nyirkos Tamás:

A bioetikai viták retorikai közege

Barcsi Tamás:

Emberi méltóság és bioetika

Nemes László:

Narratív medicina és bioetika

Kovács Gusztáv:

Hol a helye a gyermeknek?

A reprodukciós medicina és az életutak logikája

Sándor Judit:

A feminista bioetika szerepe a kortárs biotechnológia területén

Rózsa Erzsébet:

Bioetika Németországban versus német bioetika

Tari Gergely:

A 'mentális zavar' fogalom definíciós nehézségei

W W W . S Z A Z A D V E G . H U

di piaci átalakulást Adam Smith, Thomas Paine vagy éppen Marx.¹³ A liberalizmus erkölcsi-politikai magja, érzelmi felhajtóereje a hagyományos, önkényes társadalmi hierarchiák – az úrnak a szolga feletti, a férfinak a nő feletti igazolhatatlan uralmának – elutasítása, és ebben a harcban nem ok nélkül találtak szövetségesre a piacban. Persze a magára hagyott piac megteremti a maga kiváltságait és kiszolgáltatottságát, és ekkor pusztán az uralom kifinomultabb formájának mutatkozik. Intézményei nem szükségszerűen ellenségei az egyenlőségnek, de csak akkor nem válnak azzá, ha határozott esélykiegyenlítő politikával párosulnak. E nélkül a liberális piacpártiság elveszti kapcsolatát legfőbb erkölcsi indítékával. És amikor az ezredforduló után a magyar liberalizmus alkotóelemei elveszítették kapcsolatukat egymással, akkor éppen ez történt.

De van esély a fordulatra. Amikor a szemünk előtt teljesedik ki egy nagy léptékű társadalmi kísérlet, amely hatalmi szóval jelöli ki a társadalom nyerteseit és veszteseit, amely egyszerre rombolja a piacot és szorít a mélybe milliőkat, akkor megint belátható, hogy a piaci intézmények nemcsak a gyarapodásnak, hanem az igazságosságnak is az eszközei lehetnek. Akkor átélhető, hogy a jelenlegi kurzus *egyszerre*, konzisztensen bírálható azért, mert nem piacpárti, és azért, mert rombolja az esélyegyenlőséget – de a két bírálat külön-külön jogos voltából nem következik, hogy a piac önmagában elég volna az esélyegyenlőséghez. Amikor a személyes önkény mondja meg, kinek lehet földje, trafikja, miközben egy tollvonással tömegektől veszi el a felemelkedés reményét az egyetemi továbbtanulás lehetőségeinek szűkítésével, a rosszabb kiinduló helyzetűeknek a zsákutcás szakmunkásképzés felé terelésével, és milliók szembesülhetnek azzal, hogy a piac helyét a személyes összefonódások önkénye veszi át, akkor megérhet a felismerés, hogy a piaci verseny az elfogadható, élhető társadalom szükséges, bár önmagában nem elégséges feltétele. Akkor a liberális politikának lesz esélye a meghallgattatásra. □

13 ■ Aki persze nem volt liberális, de a piac történelmi kiegyenlítő jelentőségét világosan látta. Vö. Albert O. Hirschman: Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive, or Feeble? *Journal of Economic Literature* 20 (1982), 4. szám, 1463–1484. old.